

M. Josep Cuenca Ordinyana

Crònica lingüística

d'una pandèmia anunciada

Estratègies per a conceptualitzar la COVID-19

CRÒNICA LINGÜÍSTICA
D'UNA PANDÈMIA ANUNCIADA

Estratègies per a conceptualitzar la COVID-19

M. Josep Cuenca Ordinyana

CRÒNICA LINGÜÍSTICA
D'UNA PANDÈMIA ANUNCIADA

Estratègies per a conceptualitzar la COVID-19

UNIVERSITAT DE VALÈNCIA

EN 13 CUADRES

Part de la recerca en què es basa aquest llibre s'insereix en el projecte d'R+D+i «Polarization and Digital Discourses: Critical and Socio-Cognitive perspectives» (PODDS, PID2020-119102RB-I00), finançat pel Ministeri de Ciència i Innovació.

Aquesta publicació no pot ser reproduïda, ni totalment ni parcialment, ni enregistrada en, o transmesa per, un sistema de recuperació d'informació, en cap forma ni per cap mitjà, sia fotomecànic, fotoquímic, electrònic, per fotocòpia o per qualsevol altre, sense el permís previ de l'editorial.

© Del text: Maria Josep Cuenca Ordinyana, 2023

© D'aquesta edició: Universitat de València, 2023

Producció editorial: Maite Simón

Disseny interior i maquetació: Inmaculada Mesa

Correcció: Elvira Iñigo

Disseny de la coberta: Celso Hernández de la Figuera i Maite Simon

ISBN: 978-84-1118-156-3

Dipòsit legal: V-1125-2023

Impressió: Safekat SL

*Per als qui no van poder veure la fi de la pandèmia.
Per a Manolo Quixal i per a Miquel Paton.
Per a Clara i per a Anna, que viuen amb buit al cor.*

Índex

Introducció: Maduixes tot l'any	11
1. Figures retòriques?	17
2. Metàfores i malaltia	23
3. La metàfora bèl·lica	27
4. La lluita contra la covid és una guerra.....	31
5. Les metàfores poden matar: metàfores i marcs conceptuals	41
6. L'huracà covid: metàfores de desastres naturals i esquemes d'imatge	47
7. Esports i altres metàfores	55
8. Les comparacions no sempre són odioses.....	63
9. Com una guerra contra un enemic invisible: els símils	69
10. Més que mil paraules: la multimodalitat.....	79
11. Eufemismes i inconveniències: la «nova normalitat»	89
12. Enemics i riscos.....	99
13. Contradiccions.....	107
14. Un apunt: informació implícita, pressuposicions i inferències	117
15. La terminologia: del coronavirus a la COVID-19.....	121
16. Terminologia en temps de pandèmia.....	129
17. Els termes de la COVID-19.....	137
18. Neologismes de la COVID-19: el neologisme de l'any.....	153
19. Covidiotes i covidiccionaris: creativitat lèxica popular.....	157
20. Darreres reflexions	165
Bibliografia	173

Introducció: Maduixes tot l'any

Durant molts anys de la meua existència, les maduixes marcaven l'entrada del mes de maig. Les maduixes amb nata era el luxe del dia de la mare, una fita gastrofestiva que iniciava la temporada de fruites exuberants de la primavera i anunciava les de l'estiu. A les maduixes les seguien de prop les cireres, que les xiquetes ens posàvem penjant de les orelles com a improvisades arracades.

Ara tenim maduixes gairebé tot l'any. La globalització, el canvi climàtic, la velocitat, els viatges incessants, el consum sense fre ni aturador, els productes d'un sol ús, l'obsolescència programada... I amb tot això les maduixes, el raïm, les taronges... tot l'any, hivern i estiu. I la destrucció del planeta, el forat de la capa d'ozó, el desgel, la contaminació dels aqüífers, la desaparició del permagel...

Les crisis econòmiques mundials i les pandèmies víriques marquen l'inici d'un segle XXI ple de reptes i incerteses. Un inici de segle que recorda molt el del segle XX: guerra, grip i crisi. No aprenem; no millorem. Crisis i pandèmies, doncs, no són noves històricament, però ens arriben renovellades i amb un poder destructiu –i potser també regenerador, encara ens falta perspectiva– enorme i preocupant.

La crisi de la COVID-19, de la qual es parlava com una amenaça llunyana a la fi del 2019 i que va arribar a Europa al principi de 2020, ens va posar davant d'un mirall com a societat i va crear una situació que per a la majoria de nosaltres era inèdita. Ens enfrontàvem a una epidèmia per a la qual no hi havia mecanismes de protecció. L'11 de març de 2020, l'OMS va declarar que l'epidèmia es considerava ja una pandèmia internacional. Tres dies després (el 14 de març), el govern espanyol va declarar l'estat d'alarma¹ i el consegüent confinament, que duraria fins al 2 de maig, data en què es va iniciar un pla de «desescalada asimètrica», que permetia eixir al carrer en horaris marcats per franges d'edat. Les mesures sanitàries i de restricció d'activitat i de moviment van durar molts mesos, al ritme de les noves onades de la malaltia, progressivament més controlades per l'efecte de les vacunes, que van començar a administrar-se a final de 2020.

Les crisis són especialment adequades per a analitzar les estratègies discursives que permeten descriure la situació creada i moure a l'acció (o a la inacció). L'estratègia més estudiada pels especialistes és la metàfora, però hi ha altres de les tradicionalment denominades figures retòriques i mecanismes discursius diversos que tenen un ús destacat en la comunicació general i especialitzada. Alhora, els canvis en la realitat i en la nostra percepció de la realitat tenen un reflex ràpid en el llenguatge: fenòmens lèxics com la creació de neologismes, més o menys perdurables, s'intensifiquen al voltant dels canvis.

En aquest llibre trobareu reflexions sobre com s'ha conceptualitzat i s'ha comunicat la pandèmia de la COVID-19 en el període que va de març de 2020 a final de juny de 2021, els

1. <<https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-2020-3692>>.

mesos més intensos i crítics. Es fa difícil resumir aquells mesos, però en farem un assaig tot seguit.

– A finals del 2019, la Xina declara un brot d'un nou coronavirus a la ciutat de Wuhan, localitzat en un mercat.

– El 30 de gener de 2020 l'OMS declara l'emergència sanitària. Aquell mateix dia es declara el primer cas de COVID-19 a l'estat espanyol, un turista alemany a la Gomera.

– Durant febrer i principis de març, s'incrementen els casos i se suspelen moltes activitats, entre les quals destaquen el Mobile World Congress a Barcelona o les Falles de València.

– L'11 de març de 2020 l'OMS declara que l'epidèmia s'ha convertit en pandèmia.

– El 14 de març de 2020 el president Pedro Sánchez declara l'estat d'alarma, que implica el confinament de la població, inicialment previst durant quinze dies. El confinament s'allarga fins al mes de juny. Hi ha una aturada de l'activitat de molts sectors econòmics. Moltes activitats passen a ser telemàtiques, com l'educació.

– La primera onada de COVID-19, entre març i abril de 2020 està marcada per la manca de recursos i la incertesa. De maig a l'estiu descendeixen progressivament els casos.

– El 2 de maig de 2020 Espanya inicia la denominada *desescalada*, consistent en la reducció de les limitacions de mobilitat. Es permet eixir al carrer a fer exercici físic individualment o amb convivents en horaris diferents segons l'edat.

– El 21 de juny de 2020 acaba el primer estat d'alarma i es publica el Pla de transició cap a la nova normalitat.

– El 9 de juliol de 2020, la mascareta es fa obligatòria en tots els contextos, excepte amb la bombolla de convivència.

– La segona onada es produeix a l'octubre de 2020. El 25 d'octubre es decreta el segon estat d'alarma, el qual inclou toc

de queda fins a les 10 de la nit. S'imposen mesures de confinament perimetral que impedeixen entrar o eixir de la comunitat autònoma i de vegades també del terme municipal.

– S'autoritza la vacuna de Pfizer/BioNTech i a principi de desembre de 2020 s'inicia la vacunació mundial al Regne Unit. La vacunació comença a Espanya el 27 de desembre de 2020.

– La segona onada va seguida de manera gairebé immediata per la tercera onada, pels volts de Nadal i gener del 2021. S'endureixen novament les mesures que afecten la mobilitat, la interacció social i activitats com la restauració i l'oci.

– S'autoritzen noves vacunes. S'incrementa la vacunació de la població. Es produeixen diverses polèmiques pels efectes secundaris de les vacunes en la població.

– Per Setmana Santa s'entra en la quarta onada, més continguda gràcies a la vacunació i les restriccions que imposa l'estat d'alarma.

– El 9 de maig de 2021 acaba el segon estat d'alarma.

– Durant el mes de juny de 2021, s'incrementa la vacunació, es redueix l'índex de rebrot, i també s'aprova el certificat covid, que s'usarà per a accedir a certs llocs, com la restauració, o per a viatjar. El 25 de juny deixa de ser obligatòria la mascareta en exteriors. El relaxament de les restriccions fa que s'infecten molts joves, encara no vacunats, i a principi de juliol s'estén la cinquena onada. Restriccions i millores aniran alternant durant els propers mesos.

Aquest llibre no és pròpiament una crònica d'aquests fets, sinó una mena de collage de reflexions –fetes des de la perspectiva d'una analista de la llengua i del discurs en el moment en què s'estan produint els fets– il·lustrades amb exemples aplegats en els mitjans de comunicació, sobretot la premsa i la televisió, i en altres mitjans com ara webs institucionals. Per

a facilitar la lectura, les referències dels exemples apareixen en nota, precedides de la data, que resulta molt significativa per a contextualitzar, amb indicació del mitjà de comunicació (*Vilaweb, Ara, Segre.com, CCMA, À Punt, etc.*) i l'enllaç que permet accedir al document, en cas que siga accessible per internet.

Per a recopilar aquests casos, des del principi de la pandèmia fins al final de juny del 2021, he apuntat idees, he reunit i seleccionat exemples, espigolant ací i allà els casos més interessants, en primer lloc de l'entorn català i també, secundàriament, enllà les fronteres lingüístiques del català. Sota les aigües d'un discurs que pretén ser fluid i entenedor, hi ha conceptes fonamentals de la retòrica o l'anàlisi del discurs, i també aportacions actuals a l'estudi de les estratègies comunicatives de la pandèmia o la nova terminologia que ha produït, posades al servei de la interpretació d'una realitat desconcertant i canviant. Igualment, hi ha un treball de documentació dilatat en el temps: articles, imatges i vídeos són testimoni de què ha passat en aquests llargs mesos i com s'ha comunicat una situació que fins al moment només imaginàvem en la ficció. Una «crònica lingüística» d'aquesta epidèmia anunciada –amb el permís de l'admirat García Márquez– un llunyà desembre de 2019, que queda fixat per sempre més en un terme: COVID-19.

1 Figures retòriques?

Les metàfores i altres de les tradicionalment denominades «figures retòriques» s'havien considerat fins no fa gaire com a purs ornaments literaris. Diversos estudis han posat de manifest que constitueixen poderosos mecanismes de comprensió, expressió i fins i tot manipulació. A partir de l'obra de George Lakoff i Mark Johnson *Metaphors we live by*, publicada el 1980, l'estudi de la metàfora com a mecanisme general de pensament i comunicació (la denominada *teoria de la metàfora conceptual*) ha agafat una embranzida enorme. La metàfora i altres estratègies com la metonímia o els símls activen processos cognitius que ens permeten entendre i caracteritzar conceptes abstractes o desconeguts a partir de conceptes menys abstractes o més coneguts.

Com indica Deignan (2005: cap. 1), les metàfores estructuren el pensament i el coneixement i són bàsiques per al pensament abstracte. A més, es basen en l'experiència física i són ideològiques: «les metàfores no reflecteixen directament la realitat, sinó que la filtren de manera que les tries metafòriques fetes per un parlant o escriptor presenten, inevitablement, un punt de vista esbiaixat» (2005: 125).¹

1. A fi de facilitar la lectura, traduïm les citacions de l'anglès.

Una metàfora es pot definir com el mecanisme cognitiu pel qual hi ha una projecció parcial des d'un domini experiencial a un altre, cosa que permet que el segon s'entenga parcialment a partir del primer (Barcelona, 2000: 3).

Aquesta definició conté dos conceptes clau de la lingüística cognitiva: domini cognitiu o experiencial i projecció (vegeu Cuenca i Hilferty, 1999: cap. 3). Un domini cognitiu o experiencial és una representació mental de com s'organitza el món basada en l'agrupació de diversos conceptes relacionats. Així, les persones tenim una representació mental complexa de què és una malaltia, que inclou aspectes com ara el malalt, els cuidadors, els metges, els símptomes, la convalescència, els medicaments i remeis, l'hospitalització, etc. Al seu torn, el concepte de projecció remet a les correspondències possibles entre dos dominis cognitius diferents.

Per exemple, en el cas de la COVID-19, hi ha metàfores que relacionen el domini de la malaltia (infecciosa, vírica, COVID-19) amb el dels fenòmens atmosfèrics devastadors, com els huracans.

«Està arribant un huracà de categoria 5» a causa de l'aparició de les noves variants, com la britànica o la sud-africana²

COVID-19, la sanitat després de l'huracà³

Sanitaris, els bussos salvadors en l'huracà de la COVID-19⁴

2. 2.2.21, *Catalunya diari*, <<https://catalunyadiari.com/actualitat/huraca-covid-categoria-cinc>>.

3. 28.5.20, Universitat d'Alacant, <<https://web.ua.es/va/aula-ciencia-tecnologia/activitats-2019-2020/covid-19-la-sanitat-despres-de-l-huraca.html>>.

4. 16.4.20, *Diari de Girona*, <<https://www.diaridegirona.cat/salut/2020/04/16/sanitaris-bussos-salvadors-lhuraca-covid/1039667.html>>.

Es tracta d'expressions metafòriques que corresponen a la metàfora conceptual LA MALALTIA ÉS UN DESASTRE NATURAL.⁵ Se'n selecciona un tret destacat que forma part del coneixement compartit pels parlants (perillositat, caràcter destructiu i incontrollable) i s'aplica (es «projecta») des del domini dels desastres naturals a través del concepte conegut (l'huracà) al nou concepte (la COVID-19).

Així, la metàfora conceptual es basa en l'establiment d'una relació (projecció) entre dos dominis cognitius diferents.

- a) el **domini origen** és el marc de referència conceptual que presta els seus conceptes (els desastres naturals, l'huracà);
- b) el **domini meta** és el marc de referència conceptual sobre el qual se superposen els conceptes del domini origen (les malalties víriques, la COVID-19);
- c) la **projecció** és el procés que activa les correspondències que permeten relacionar el domini origen, més concret i conegut, amb el domini meta, més abstracte (caràcter destructiu, perillós, incontrollable).

Aquestes correspondències poden ser més o menys innovadores o sistemàtiques. Prenguem l'exemple d'una metàfora ja fixada en la llengua, concretament en el nivell del lèxic. Quan diem que un vídeo, una imatge o un missatge s'ha fet *viral* no vol dir que emmalalteix qui el mira o el rep, ni que s'ha fet menut o invisible, sinó que es propaga com un virus, amb un increment progressivament major.

D'aquesta manera conceptualitzem un fet que en un moment donat era nou, una distribució molt ràpida d'un missatge

5. En l'àmbit de la lingüística cognitiva, les metàfores conceptuals es representen convencionalment amb versaletes.

de persona a persona, prenent com a punt de referència un domini cognitiu més conegut, el de les malalties víriques i les epidèmies.

Podem afirmar que, sense pensament figurat, difícilment ens podríem comunicar o, si es vol, la comunicació seria molt més limitada. Em preguntava un estudiant de Colòmbia per què la gent recorria a metàfores quan podria expressar el mateix literalment. Bona pregunta. Per què diem que la COVID-19 és un huracà de categoria 5 i no que és una malaltia destructiva que està augmentant en intensitat? Doncs perquè l'expressivitat, la subjectivitat és fonamental en la comunicació. Si volem que un article siga llegit, què preferirem com a títol? «COVID-19, la sanitat després de l'huracà» o bé «La sanitat després de la COVID-19»? Quin article llegiries tu, lector/lectora d'aquest llibre?

Això mateix expliquen Citron i Goldberg (2014) en un article publicat en una revista de neurociència amb el títol «Metaphorical sentences are more emotionally engaging than their literal counterparts». La presència de la metàfora és tal que hi ha estudis que calculen que hi ha entre tres i vuit metàfores cada 100 mots (Cameron, 2003; Cameron i Stelma, 2004; Steen *et al.*, 2010) i això sense comptar les metàfores ja lexicalitzades, com les que han donat lloc a preposicions com *cap a* ('en direcció a' sobre la base de la metàfora/metonímia referida al *cap* com a part del cos) o a l'auxiliar de passat *vaig* + infinitiu (*vaig fer*), que naix de la metàfora EL TEMPS ÉS UN ESPAI: desplaçar-se en el temps és com desplaçar-se en l'espai, en aquest cas, desplaçar-se cap a endarrere equival a l'expressió del passat. Més dades, Wicke i Bolognesi (2020) recullen els resultats de Karlberg i Buell, segons els quals el 17 % dels articles publicats en *Time Magazine* entre 1981 i 2000 contenen almenys una metàfora bèl·lica.

Cal, doncs, mirar el llenguatge figurat amb ulls nous, com a estratègies habituals i necessàries de comunicació, amb uns orígens i uns efectes que van molt més enllà d'una intenció ornamental.

13 EN CUADRES

2560
FINE

Aquesta és una «crònica lingüística i discursiva» de com es va conceptualitzar i presentar la pandèmia de la COVID-19 en el període que va des dels inicis, al febrer de 2020, fins al juny de 2021. Basant-se en conceptes de la retòrica i l'anàlisi del discurs –com la metàfora, el símil o la multimodalitat–, i de la terminologia –com els neologismes o la creativitat lèxica– reflexiona, en un to divulgatiu però rigorós des d'un punt de vista teòric, sobre la relació entre llenguatge i pandèmia. L'obra desgrana els episodis més destacats d'aquell període explicats gairebé en directe a partir de notícies i altres testimonis procedents dels mitjans de comunicació.

M. Josep Cuenca Ordinyana és lingüista. Com a professora i investigadora vinculada a la Universitat de València, s'ha dedicat a temes relacionats amb la sintaxi, l'anàlisi del discurs i la terminologia, entre altres aspectes de l'estudi del llenguatge en ús.

000

UNIVERSITAT
DE VALÈNCIA

PUBLICACIONS

PUV

9 788411 181563